

JACIMENTS

De seu del Concili Provincial a Seu Metropolitana. Treballs arqueològics a la Catedral de Tarragona (2000-2003)

Josep Maria Macias¹ / Joan Menchon² / Andreu Muñoz³ / Immaculada Teixell⁴

¹ Institut Català d'Arqueologia Clàssica

² Ajuntament de Tarragona, Conselleria de Patrimoni Històric

³ Museu Bíblic Tarraconense-Arquebisbat de Tarragona

⁴ CODEX Arqueologia i Patrimoni

ERACT – Equip de Recerques Arqueològiques de la Catedral de Tarragona
eract@tinet.cat

Presentació

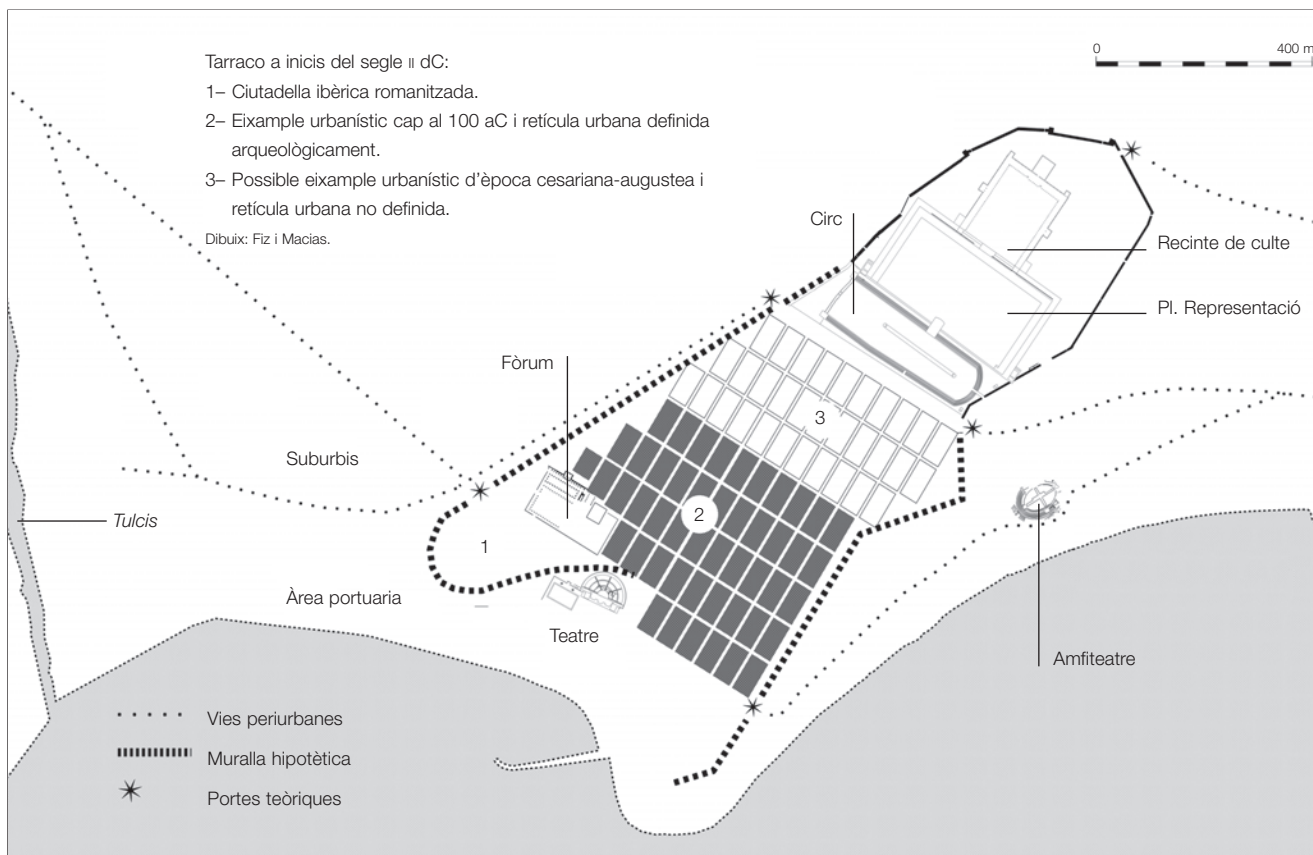
Certament el patrimoni arqueològic de la ciutat de Tarragona és un dels seus principals actius. Tarraco, com a capital de la *Hispania Citerior* ens ha llegat unes restes arqueològiques de prou importància que ultrapassen de llarg el que normalment entenem com a vestigis arqueològics. A la presència d'un ric subsòl, de conjunts com l'amfiteatre, les muralles, el pont del Diable, l'Arc de Berà... se li afegeix la dialèctica que han sofert les restes al llarg dels segles, de manera que sobre la ciutat antiga s'erigeix la de l'antiguitat tardana i la medieval, o el fet que resta abandonada i oblidada fins al creixement de Tarragona ja als segles XIX i XX. Un dels espais on es pot estudiar aquesta interessantíssima evolució és el centre històric de la ciutat, conegut com la Part Alta. Ocupat en època republicana pels equipaments de tipus militar i polític, des de temps de Tiberi, sofreix una important transformació urbanística, en virtut de la qual s'erigeix un gran complex dedicat al culte imperial, que s'ha convingut a anomenar *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*. A l'antiguitat tardana l'espai es converteix en el veritable centre polític i religiós, especialment amb la implantació de la seu del bisbe metropolità. Després de l'encara no resolt impàs islàmic, l'espai torna a estar ocupat per la Tarragona feudal, que pivota al voltant del gran edifici de la Catedral, bastit al centre del gran conjunt urbanístic d'època imperial.

Els treballs arqueològics derivats del Pla director de la catedral de Tarragona han permès aprofundir de forma extraordinària en l'evolució de la Part Alta de la ciutat, des d'època antiga fins a l'actualitat, i han aportat una interessant evolució diacrònica des de l'antiguitat fins als nostres dies (BOSCH, MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2005: 167-174; FIGUEROLA, GAVALDÀ, MENCHON,

TEIXELL, MUÑOZ, MACIAS 2001-2002: 75-107; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2006: 221-246; 2007a: 160-184; 2007b: 151-213; MENCHON, TEIXELL, MUÑOZ, MACIAS 2003: 121-128).

La Catedral de Tarragona va ser declarada Monument Històric Artístic (RO de 3 d'abril de 1985, Gaceta de Madrid de 12 d'abril de 1905) i la ciutat té la protecció de Conjunt Històric Artístic (Decret 652/1966, de 10 de març, BOE de 22 de març de 1966). Per altra banda, les estructures romanes *in situ* que hi ha formen part de l'anomenat *Concilium Provinciae* de l'antiga capital de la *Hispania Tarraconensis*, element que forma part del conjunt arqueològic de Tarraco, inclòs a la llista de Patrimoni Mundial de la UNESCO (any 2000). Els treballs del Pla director duts a terme a l'ala nord del claustre, sota les Cases dels Canonges, han permès dur a terme una interessant i complexa excavació arqueològica que forma part de les obres de

¹ L'equip arqueològic ha estat format per Josep Maria Macias, Joan Menchon, Andreu Muñoz i Immaculada Teixell, aquests darrers tres han actuat com a directors de les diferents intervencions. S'ha comptat també amb la col·laboració inestimable de Francesc Bosch, Pilar Bravo i de les dibuixants Rosa Palau i Carolina Escoda. Hem d'agrair la col·laboració de l'equip redactor del projecte, Joan Figuerola, Joan C. Gavalrà, Jordi Romera, Joan Alonso i Joaquim Villar així com les empreses F. Villar i Geocisa i els seus operaris. Cal també fer un agraïment especial a la sensibilitat i ajut brindat pel Capítol de la Catedral, que personalitzem en els seus degans, Mn. Josep Aragonès i Mn. Francesc Gallart, i el canonge obrer Mn. Josep Serra. Tampoc podem oblidar l'interès del director del Museu Diocesà i delegat diocesà de patrimoni, Mn. Josep Martí Aixalà. També hem d'agrair la confiança dels arquebisbes Martínez Sistach i Pujol, així com la de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica. També donem les gràcies a Lluís M. Moncunill pels seus aclariments en la lectura dels textos llatins referents a la Catedral.

sanejament i supressió d'humitats d'aquest sector del recinte. Aquestes van ser finançades gràcies a un conveni entre l'Arquebisbat de Tarragona, l'Ajuntament de Tarragona, el Consell Comarcal del Tarragonès, la Diputació de Tarragona i la Generalitat de Catalunya. Altres intervencions del Pla director han rebut fons episcopals, privats, donacions, o del Plan Nacional de Catedrales del Ministerio de Cultura. Els treballs van continuar el 2004 a l'ala oest del claustre, però es van veure interromputs per problemes aliens a l'obra. Per altra banda, la intervenció arqueològica duta a terme entre els anys 2000 i 2003 serà objecte d'una monografia de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica.¹

L'arqueologia i la Catedral de Tarragona

La Catedral de Tarragona, o més ben dit, les restes romanes a la Catedral de Tarragona han estat objecte d'atenció almenys des del Renaixement. Així, Pons d'Icart ja fa esment dels murs romans del claustre, i les seves *fenestrae* "d'estranya faïçó", que per ell formaven part de l'*arx*. L'erudit renaixentista, amb vacil·lacions, situava el temple d'August darrere de l'absis, tot i que també pensa que seria a la zona del Fòrum de la Colònia (DURAN 1984: p. 219-220). Al segle XVIII, el pare Flórez (1759: 140-145) publica els marbres decorats amb garlandes, bucranis i atributs sacerdotals, ara encastats en un dels murs del claustre i els relaciona amb l'ara d'August. Alexandre de Laborde pensa, però, i seguint l'opinió de l'antiquari tarragoní Vincenç Roig, Vicentó, que eren components del temple d'August (LABORDE 1974: 142). Veiem doncs que des d'antic ja es plantejava que el temple d'August podria estar a la zona de la seu tarragonina, tenint en compte les troballes de

marbres monumentals i els monumentals murs dempeus encara a la zona. Albiñana i Bofarull (1849: 57-59) relacionaven altre cop aquests fragments marmoris amb l'ara d'August i Hernández Sanahuja recuperava la idea de Pons d'un arx i el temple de Júpiter a la zona de la Seu, basant-se en les troballes de phalerae amb la cara de Júpiter Ammó trobat al Seminari Pontifici. Pensava que el temple d'August seria a la zona de les Peixateries, a l'actual plaça de l'Oli, per donar una ubicació actual. Aquesta proposta és seguida per Morera Llauredó a l'edició de la *Historia de Tarragona* d'Hernández (1892: App. I, p. 26-28), com també ho fa Agustí Gibert (1916: 9-14) o Puig i Cadafalch, Antoni de Falguera i J. Goday (1906: 49-52), que plantegen una primera hipòtesi reconstructiva del temple d'August. Aquesta proposta també és seguida per Sanç Capdevila (1929: 43-44). Schulten pensava que a la zona de la Catedral hi hauria el campament de la *Legio VII*; sota la nau de la Seu, el temple de Júpiter, i el d'August a les Peixateries Velles (SCHULTEN 1921:16-18).

Malgrat la imponentia dels murs romans del claustre i terrassa superior de la ciutat, les troballes de grans fragments de marbres i les propostes topogràfiques defensades al llarg del temps, no és fins als anys trenta del segle XX quan tenim una excavació arqueològica, dirigida per Mn. Joan Serra Vilaró. Però els objectius de Serra no eren pas la recerca dels temples romans, sinó la localització de la primera seu catedralícia de la ciutat, que vol veure al costat de la capella funerària de Santa Tecla la Vella, a la gran sala axial del recinte de culte imperial (1960: 63-84). A més, Serra va poder localitzar una estructura de carreus romans a la sagristia, que va posar en relació amb un mur similar que es va trobar darrere de la capella de Sant Oleguer (SERRA VILARÓ 1950: 155-167).

Restitució del recinte de culte del *Concilium* sobre l'actual trama urbana de la ciutat.
Es pot observar perfectament la centralitat i axialitat de la Catedral de Tarragona.
Recreació 3D: Digivisión.

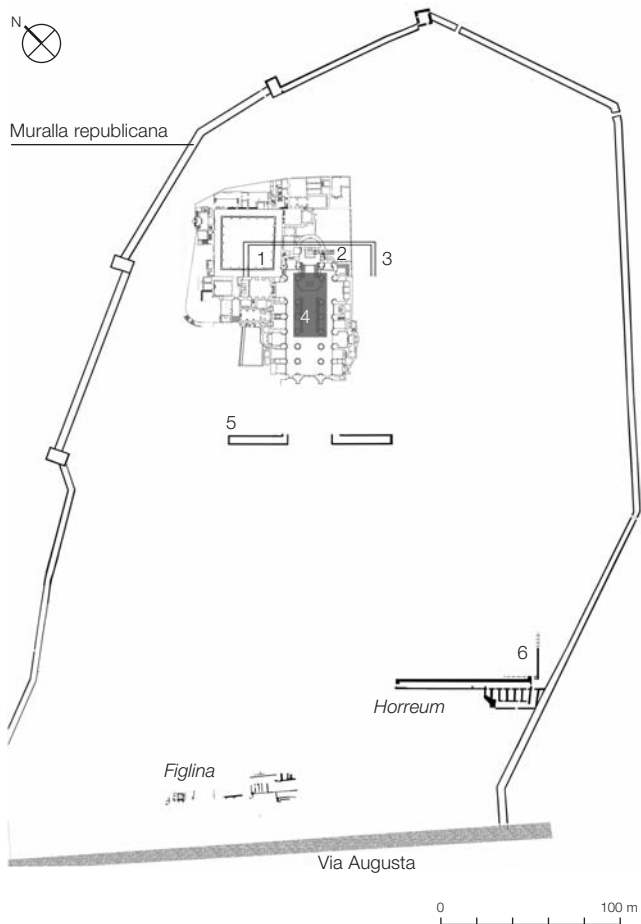
L'any 1955 Sánchez Real va obrir unes cates al claustre, aprofitant les obres dirigides per l'arquitecte Monravà, i va localitzar una canalització romana paral·lela als murs del *temenos* romà, que no era res més que el desguàs del pòrtic de la terrassa superior. També va localitzar un abocador de segle V i un retall a la roca que en aquell moment no es va poder definir (SÁNCHEZ REAL 1969: 276-296; RÜGER 1968: 237-258), però que excavacions del Dr. Hauschild, han permès identificar-lo amb un primer projecte de plaça (HAUSCHILD 1983: 87-129). A més, va poder excavar diferents nivells constructius que en principi cal relacionar amb l'obra de la Seu. De tota manera, la interpretació de l'evolució urbana de la Part Alta de Tarragona estava lluny d'encarrillar-se de forma correcta (RECASENS 1966).

A partir dels anys 60 del segle XX, els treballs de Th. Hauschild i de G. Alföldy van permetre ja definir l'estructura urbana de la Part Alta en època imperial i la seva funció com a espai administratiu i religiós de la província tarragonesa. Gràcies als estudis topogràfics i arquitectònics duts a terme, Hauschild pot afirmar que la zona alta de Tarragona es va estructurar en tres grans terrasses o nivells, que de baix amunt serien el circ (zona de la plaça de l'Ajuntament), una gran plaça al centre de la ciutat medieval, i dalt de tot una gran terrassa porticada en la qual hi hauria una gran sala que presidiria el centre de simetria de tot el conjunt. Basant-se en els estudis ceramològics de les excavacions de Sánchez Real, Hauschild planteja que es tracta d'un projecte augustal executat entre els pontificats de Tiberi i Vespasià (HAUSCHILD 1982-83: 101-139; 1983; 1984-85: 11-38; 1990: 252; 1992: 107-135; 1993a: 228; 1993b: 231-232; 1995: 61-72).

Els estudis epigràfics de G. Alföldy el van portar a definir la plaça intermèdia com el fòrum provincial, el funcionament del qual es

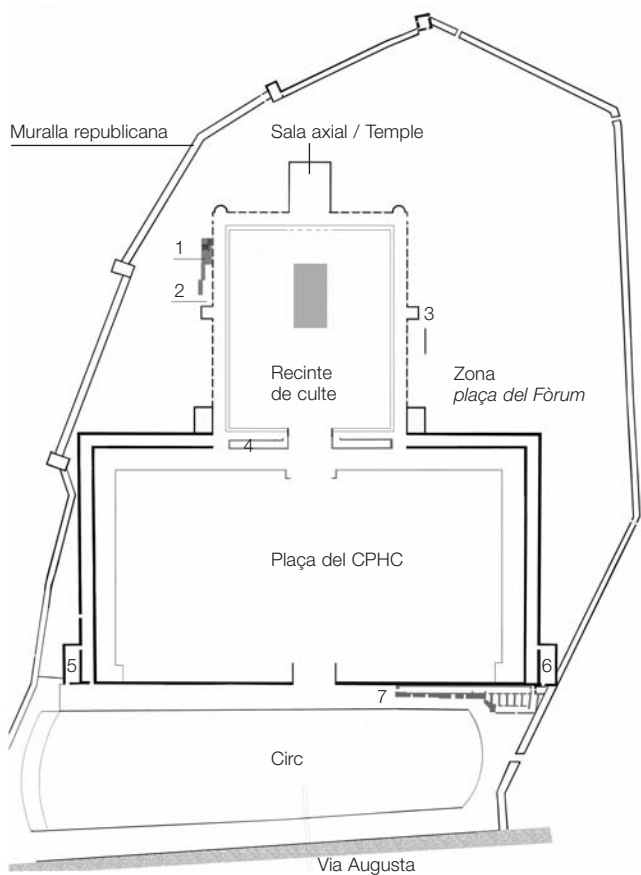
devia iniciar cap al 70 dC, i estaria en funcionament fins als darrers temps del segle III dC. La Part Alta de la ciutat seria un espai jurídicament independent de Tarraco i estaria sota el control del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris* (ALFÖLDY 1973; 1975; 1991). Excavacions arqueològiques dutes a terme amb posterioritat, com les de M. Ferrer i X. Aquilué a l'actual seu del Col·legi d'Arquitectes, els treballs de Cortés i Gabriel, X. Dupré, el TED'A o temps després R. Mar i P. Pensabene han anat definint l'estructuració de la zona, tot apostant per una cronologia flàvia del conjunt, tot i que darrerament ha estat contestada per noves atribucions cronològiques dels elements decoratius, i per una nova interpretació de les estratigrafies associades al conjunt, com veurem més endavant (AQUILUÉ 1993; CORTÉS, GABRIEL 1986; DUPRÉ 1990: 25-30; FERRER 1985: 223-297; MAR 1993: 107-156; PENSABENE 2005: 233-246; PENSABENE, MAR 2004: 73-86; TED'A 1989: 141-191).

Si la definició de l'estructura, la funció i la cronologia de les tres terrasses de la Part Alta, juntament amb la localització del temple i l'ara d'August, han generat una àmplia historiografia, amb resultats encara no resolts, la localització de la primera seu episcopal de Tarragona tampoc no ha estat exempta de controvèrsia, tot i que no es pot comparar amb la generada pel primer cas que ens ocupa. Per altra banda, la localització de la primitiva catedral de Tarragona ha estat objecte d'atenció des d'antic (ARBELOA 1989: 9-12). Així, per exemple, Morera i Llauredó defensava que l'antic edifici darrere de l'absis major on hi havia la "cadira de Sant Fructuós" formava part de l'antiga seu episcopal (MORERA 1897: 188-189). Sanç Capdevila pensava, però, que seria sota l'actual temple medieval (1934: 4), i Serra Vilaró, basant-se en les seves excavacions arqueològiques, al costat de la capella de Santa Tecla la Vella (1960),

A: Propostes d'evolució urbana de la Part Alta de Tarragona al segle I dC. Primer projecte d'urbanització relacionat amb el possible temple d'August, amb superposició de la planta de la catedral medieval.

- 1- Ubicació de la cisterna atribuïda a l'edat mitjana del claustre.
- 2- Ubicació del mur de carreus localitzat per Serra Vilaró i Hauschild.
- 3- Rasa excavada a la roca, que parca el primer *peribolos*.
- 4- Ubicació teòrica del temple d'August.
- 5- Galeria anomenada criptopòrtic del carrer Civaderia.
- 6- Mur de carreus amb marques de picapedrer d'època de Cal·lígula.

B: Segon projecte d'urbanització de mitjans del segle I dC, en el qual es construeixen tres nivells o terrasses: recinte de culte, plaça del *Conciliium Provinciae Hispaniae Citerioris* i Circ.

- 1- Excavacions del Pla Director (2000-2003)
- 2- cisterna visigòtica recolzada al mur del *temenos* imperial.
- 3- Exedra documentada al Consell Comarcal del Tarragonès i Museu Bíblic Tarraconense.
- 4- Galeria anomenada "criptopòrtic" del carrer Civaderia.
- 5- Torre de l'Antiga Audiència.
- 6- Torre del Pretori.
- 7- estructures a les que se li adosen les grades del Circ. ERACT.

Vista del costat nord del Claustre després dels treballs arqueològics i de la intervenció arquitectònica. A l'esquerra de la imatge es veu el mur del *temenos* del recinte imperial, i al fons les arcades de la gran sala del segle XII descoberta durant els treballs arqueològics.

Fotografia: Quim Vendrell.

idea recuperada fa uns anys per R. Mar i C. Salom (1999: 79-80). Finalment, Mn. Salvador Ramon, partint de documents medievals, pensava que seria entre Santa Tecla la Vella i l'església de Sant Llorenç (RAMON 1984: 37-49).

La part alta de Tarragona en època Imperial

El desembarcament de Gneu Corneli Escipió a *Emporion* als principis de la II Guerra Púnica i el desplegament dels exèrcits romans al llarg de l'actual costa catalana va anar acompanyat de l'establiment d'una base militar dalt d'un turó al peu de la costa. Aquest turó era prop de l'*oppidum* ibèric conegut com a *Tarrakon*. L'evolució dels esdeveniments militars va finalitzar amb la victòria de Roma sobre Cartago i amb la continuïtat de la presència romana a Hispània, ja que es va iniciar la seva conquesta militar. Tarraco esdevé el cap de pont del Senat republicà a la vella Ibèria i amb el pas del temps passa de ser un *praesidium* a esdevenir una *civitas foederata*, i finalment una *colonia* en temps de Juli Cèsar, just després de la batalla d'Ilerda. La ciutat va tenir una interessant evolució urbana, encara per perfilar totalment, que s'inicia amb la construcció d'una imponent muralla i cristal·litzada al segle I dC amb la traça de la xarxa urbana i de serveis, els equipaments i edificis públics propis d'una ciutat del seu nivell. Amb la *pax romana*, i la presència de l'emperador August a la ciutat durant les Guerres Càntabres, la ciutat té un segon impuls urbà, que per exemple es palesa amb la probable desmilitarització de la Part Alta de la ciutat, que esdevé un gran espai que s'urbanitza a partir de Tiberi, segurament en relació amb la construcció del temple dedicat a l'emperador August i l'extensió del culte imperial a Occident (M. Quintilià, *Institutio Oratoria* VI, 77; Tàcit, *Ann* I, 78), cosa que es va celebrar amb l'emissió de monedes amb les representacions de l'ara i del temple (MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2007a: 160-184; 2007b amb la bibliografia de referència).

Els darrers estudis i revisions dels resultats arqueològics han plantejat que probablement en temps de Tiberi la Part Alta de la ciutat comença a sofrir una important transformació urbanística, palesada en un primer gran projecte distribuït en dos nivells o terrasses. La superior seria destinada a construir un area sacra al voltant del que seria el temple d'August, de la qual coneixem la rasa de fonamentació d'un primer mur de *temenos* que no es va arribar a construir. Al nivell inferior (on després es va aixecar el conjunt de l'anomenat fòrum provincial o plaça de Representació) es va aixecar un gran edifici de funcions encara no definibles (pretori?) associat a una sèrie de voltes que es poden relacionar amb un *horreum* públic. Aquestes estructures sota l'anomenada Torre de Pilats o Castell del Rei tenen ja les orientacions urbanes del conjunt aixecat a mitjan segle I dC (DUPRÉ, SUBIAS 1993: 603-609; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ, TEIXELL 2007a: 160-184; 2007b amb la bibliografia de referència; PIÑOL 2000 89-107).

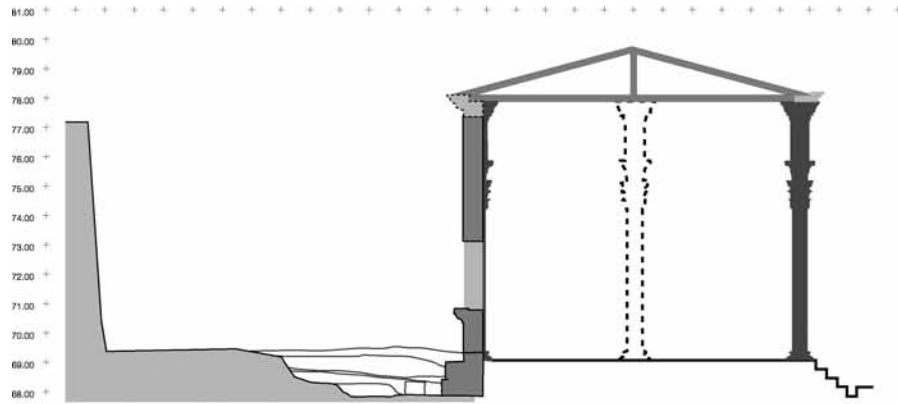
El primer projecte, que podem definir cronològicament entre Tiberi i almenys Cal·lígula, aviat és abandonat i ampliat per bastir el gran conjunt que coneixem tots i que s'ha convingut a definir com la seu del *Concilium Prouvinciae Hispaniae Citerioris*. Basant-se en l'epigrafia, Alföldy proposa que ja funcionava cap al 70 dC, però lògicament cal pensar que el projecte es va iniciar força abans i no es va concloure fins temps després.

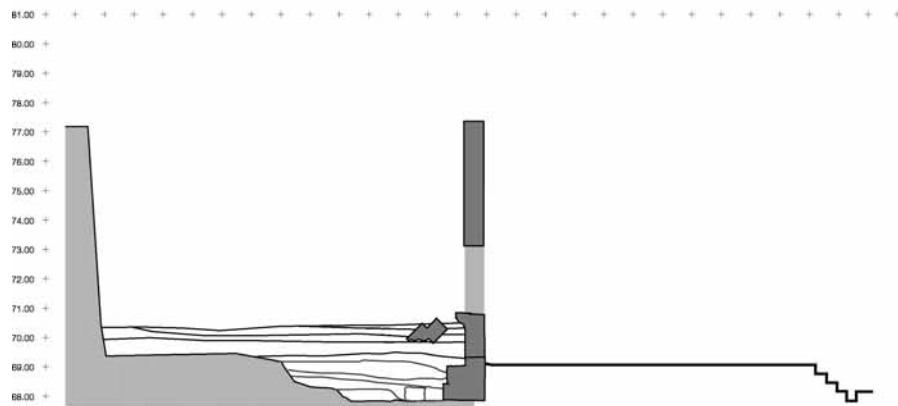
Detall de l'arc de la gran sala del segle XII recolzada al mur del *temenos*, i d'una de les *fenestrae*, convertida en porta medieval i paredada en construir-se la galeria del Claustre.

Fotografia: Quim Vendrell.

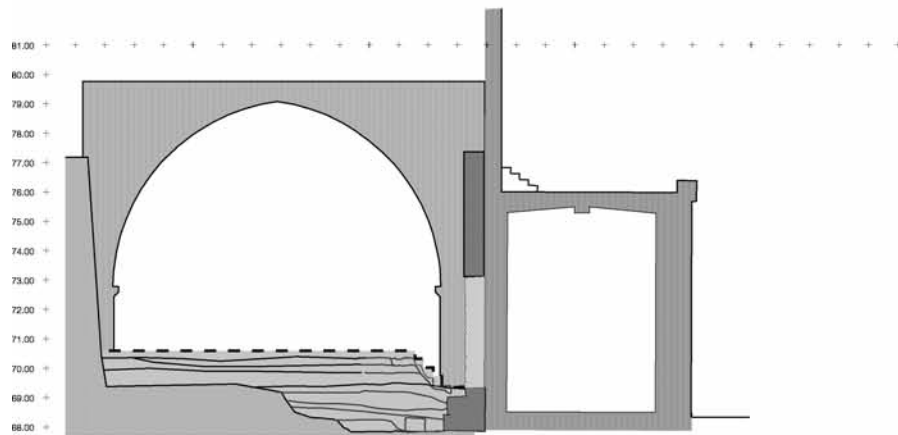
Segle I

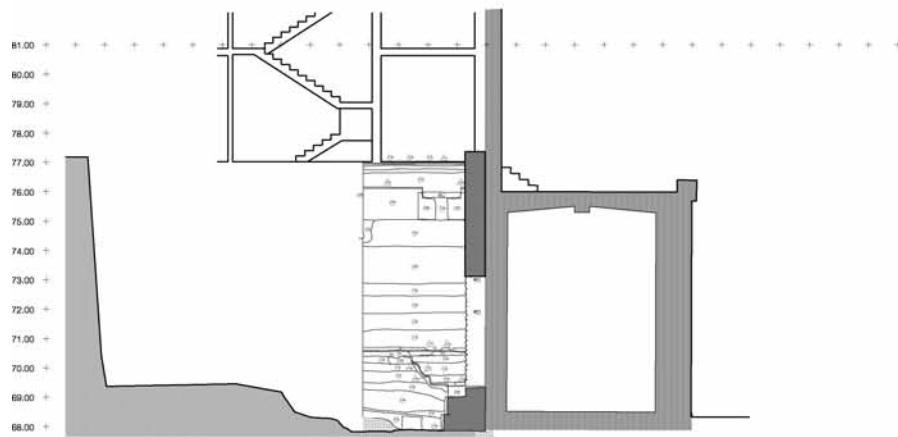
Segle VI

Segle XIII

2000–2003

Per aquesta raó disposem d'elements marmoris, com fragments de *crater* o de *phalerae* amb l'efígie de Júpiter Ammó, que es daten en època juliclàudia i flàvia (KOPPEL, 1990: 327-340; KOPPEL, RODÀ 1996: 135-181). Per altra banda, la reinterpretació de les estratigrafies de cronologia juliclàudia com les del claustre de la Catedral i del Col·legi d'Arquitectes (1977) com a relacionables amb els primers moments constructius (anivellaments i construcció del mur del *temenos*) fan pensar que el projecte que coneixem a la terrassa superior sigui de mitjan segle I dC. En canvi, les estratigrafies flàvies de la segona excavació del Col·legi d'Arquitectes (1984-87) s'han de relacionar ja amb la pavimentació dels exteriors del conjunt, és a dir, amb els darrers treballs duts a terme (cfr. AQUILUÉ 1993; FERRER 1985; SÁNCHEZ REAL 1969). Aquests elements, junt amb els elements que indiquen una activitat constructiva anterior, fan plantejar que un primer projecte datable entre Tiberi i Cal·ligula és substituït per un altre, que cal datar cap a mitjan segle I dC i que es finalitza cap al tombant de segle I, amb la construcció del circ.

Els treballs arqueològics duts a terme pel Pla director entre els anys 2000 i 2003 han mostrat una seqüència estratigràfica que va de l'època imperial a l'actualitat. El costat nord-oest de l'àrea *sacra* va sofrir un impressionant desmunt del terreny per tal d'urbanitzar la gran plaça (de gairebé 133 per 152 metres!) i deixar un passadís perimetral d'uns 11 metres a l'exterior del mur de tancament del *temenos*. Aquest passadís, sense pavimentar, funcionaria com a espai de serveis i com a recollida d'aigües pluvials, com ho palesa el sistema de canalitzacions obertes a la roca que morien en els nivells de fonamentació del mur del *temenos*, on hi havia una sedimentació artificial formada per grans blocs de pedra i rebuig d'obra i aportacions de balasts, amb funció de drenatge, i sobre seu un segon nivell de balasts amb rebuigs de marbre procedents del treball de la decoració del recinte. Les excavacions a la seu del Consell Comarcal del Tarragonès (2002) van descobrir un mur perpendicular al del *temenos*, que es pot prendre com a part d'una exedra rectangular en l'eix transversal de la plaça, que caldrà posar amb les que Hauschild proposa situar als angles majors de la plaça, de les quals es coneix un arc monumental (Museu Diocesà) i el fonament del casquet absidal de l'altra (Casa Elias, al carrer de les Coques).

Un apartat a banda es mereix el riquíssim programa decoratiu marmori que s'ha de relacionar amb la monumentalització de la terrassa superior del recinte de culte imperial. A l'important conjunt de troballes conegudes al llarg dels darrers segles, hem d'afegir les peces, ara sí amb ubicació topogràfica clara i associable a la terrassa superior, que procedeixen dels treballs del Pla director. Certament els darrers estudis sobre els marbres decorats de la Part Alta de Tarragona han fet pensar que el temple d'August podria estar sota la Catedral, i que estaria decorat amb marbre de Luni-Carrara, com alguns dels fragments de fris de garlandes atribuïts a aquesta cronologia. En època flàvia, un segon temple, ocupant la sala axial del recinte de culte, completaria el conjunt.

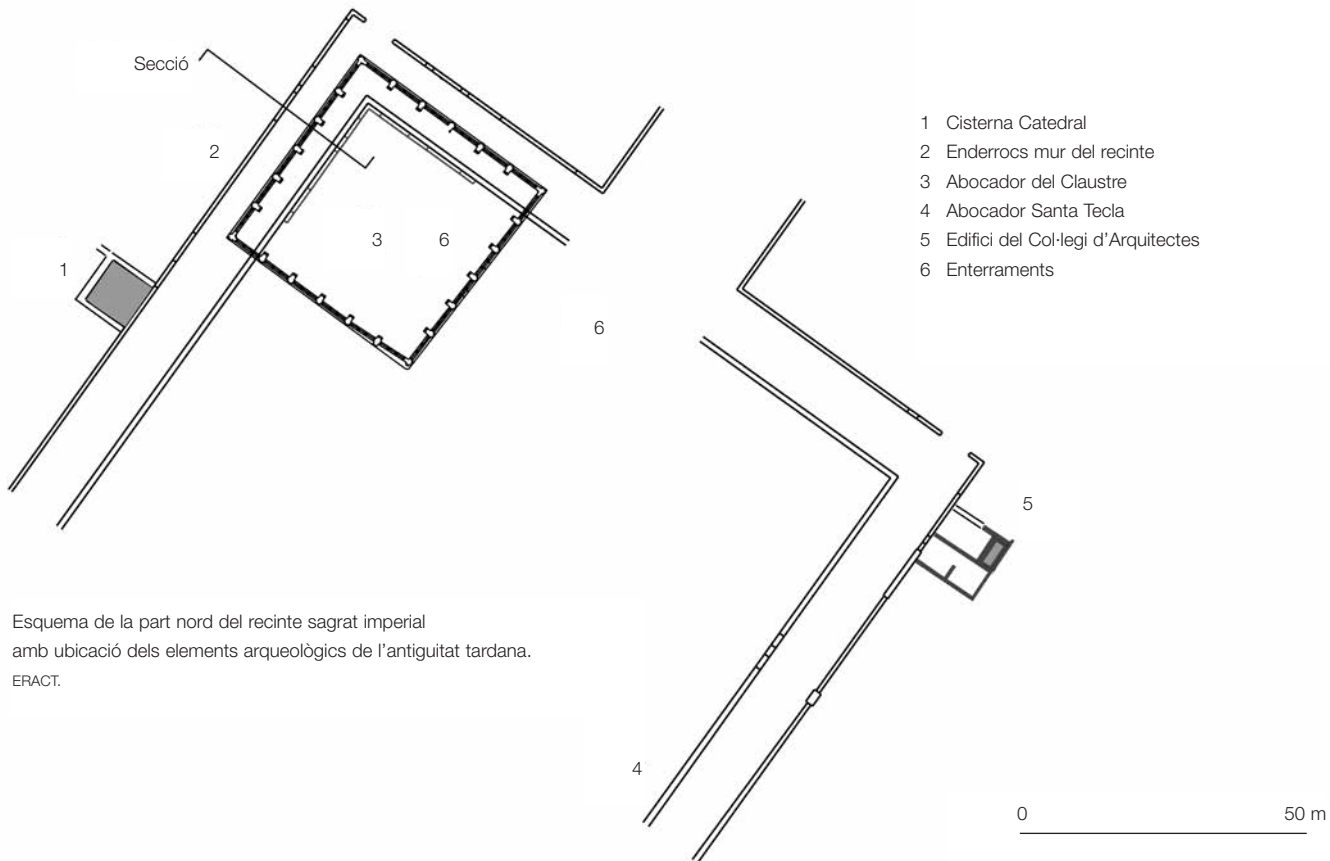
Els materials procedents de les excavacions del Pla director ens mostren l'ús massiu del marbre de Luni-Carrara tant per a la pavimentació dels espais (*opus sectile*, junt amb altres pedres de qualitat), com per a l'aplatat de parets, decoració d'obertures i del conjunt dels porticats de la terrassa superior. D'acord amb aquests elements, juntament amb l'absència de fragments

d'estucats o de fragments d'*opus caementicium*, es planteja un porticat d'11 metres d'amplada decorat amb marbres, tant en el folrat dels murs com en l'ordre de la columnata, i un sistema de coberta sobre encavallada de fusta. Mentre que el mur del *temenos* en la seva cara que donaria a la plaça se'ns presentaria decorat amb marbres (els encaixos de les plaques de sustentació encara es veuen en el mur del refectori dels Canonges), la cara que donava a l'exterior es va deixar encoixinada i a la vista. A més, hem de recordar que amb una cadència de 7,40 metres entre eixos hom va obrir una impressionant sèrie de finestres (*fenestræ*) destinades a il·luminar l'interior del porticat, i que a l'edat mitjana van ser reaprofitades, com després veurem.

Les transformacions a l'antiguitat tardana

Si Tarraco té el seu moment de major expansió i esplendor al segle II, és a finals d'aquesta centúria quan es palesen els primers símptomes de retrocés, com l'abandó d'alguns dels suburbis de la ciutat, o el mateix teatre, la regressió de l'evergetisme municipal a favor de l'estatal. La coneguda crisi del segle III s'agreuja amb l'impacte, tant psicològic com real, de la invasió franca del 260 que arriba a Tàrraco i embarca cap a Àfrica. Al segle IV es detecta l'abandonament d'almenys bona part de l'àrea d'hàbitat intramurs de la ciutat, tot i que espais deshabitats des del segle III, a la zona del port, tornen a ser urbanitzats, i observem com, per exemple, les termes del port es converteixen en habitatges (MACIAS 2000: 259-271; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ 1999: 77-79).

El cristianisme, com a nova religió que ve amb força des d'orient, segurament va arribar aviat a la capital de la *Hispania Tarraconensis*, si seguim l'atendible idea de l'arribada de Pau a Hispània. Ara bé, la puixança del culte imperial, junt amb altres factors, n'alentirien l'expansió. El que és cert és que al segle III Tàrraco gaudia d'una comunitat cristiana coneguda i reconeguda entre els seus ciutadans i les elits, amb el seu bisbe i estructura ja establerts, tal com demostren les actes martirials de Sant Fructuós, occit el 259 junt amb els seus diaques Auguri i Eulogi (MUÑOZ 2001). Després dels edictes de tolerància (313) i l'oficialització del cristianisme (380), al lloc on els màrtirs van ser enterrats per la comunitat cristiana de Tarragona, necròpolis associada a una de les vies de sortida de la ciutat, hom va construir un important conjunt cristià, datat entre els segles IV i V, que coneixem com la necròpolis de Tabacalera. Està format per una església, un baptisteri i una sèrie d'estructures, a banda de la munió d'enterraments ad sanctos que envolten el conjunt. A prop seu (conjunt de Parc Central), es va construir una vil·la palau del segle IV i una església funerària amb atri, que s'ha identificat amb un monestir. Les excavacions dutes a terme van trobar, bé que fora de context, una làpida funerària del segle V dedicada a una *beata Thecla* (LÓPEZ 2007). Els dos conjunts arquitectònics i funerals, que entenem com una sola unitat, demostren la vitalitat i l'estructuració de l'església tarraconense, com es reflecteix a la correspondència de Consenci i Sant Agustí (420 dC). És plausible pensar que aquests edificis siguin els que esmenta Consenci en la seva correspondència a Sant Agustí (420 dC), que ens mostra una església perfectament organitzada i establerta. Quant a la basílica martirial i el seu baptisteri, es pot pensar que es tracti del primer episcopi de la ciutat de Tàrraco (MACIAS, MENCHON, MUÑOZ 1994: 225-243).

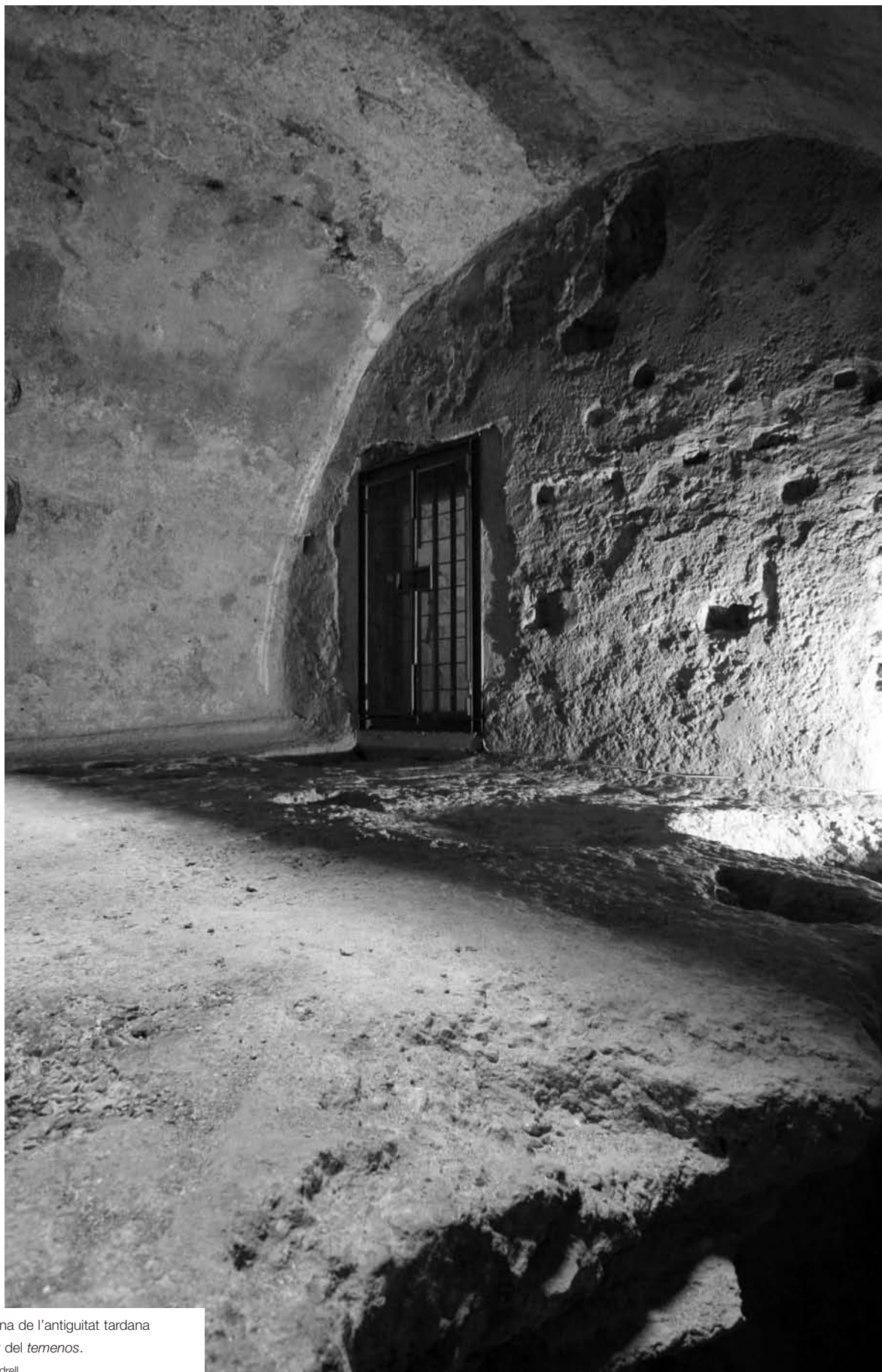
Esquema de la part nord del recinte sagrat imperial amb ubicació dels elements arqueològics de l'antiguitat tardana. ERACT.

El conjunt cristià de la necròpolis de Tabacalera seria probablement un dels revulsius de la vitalitat de la zona portuària de Tàrraco, tant per ser un pol d'atracció religiosa, com per ser un punt de contacte comercial amb la Mediterrània. Si la vitalitat de la ciutat a l'antiguitat tardana té un focus en el suburbi del Francolí-Port, l'altre serà l'acròpolis de la Part Alta, fins llavors un espai aparentment no habitat i dedicat al culte imperial, mentre que l'àmplia zona que els separa resta abandonada o "ruralitzada", tot i que almenys conceptualment es considera ciutat pel fet de ser intramurs i no documentar-s'hi enterraments (MACIAS, MENCHON, MUÑOZ 1994: 225-243).

A partir del segle v l'antiga seu del *Concilium* es transforma de forma radical. Les reformes de Dioclecià van fer perdre bona part de la seva funció política. La manca d'inscripcions que parlin del Concili Provincial a partir de mitjan segle III fan pensar que almenys la plaça de representació ja no funcionava com a tal, tot i que una inscripció a Artemi i Lleó (468/472) pot indicar que el seu caràcter polític va perdurar fins a les acaballes de l'imperi romà. Però l'arqueologia ens mostra que les voltes del circ passen de ser estructures d'un edifici públic a esdevenir espais per a tallers i habitatges, tal com passa al bell mig de la plaça de representació, on es construeixen cases, s'obren abocadors de brossa, o els seus criptopòrics es converteixen en cisternes per a aigua de pluja, ja que el proveïment d'aqüeductes havia desaparegut. A la terrassa superior, aquesta transformació es palesa al segle v amb la localització d'abocadors a la seu del Consell Comarcal i al jardí del claustre de la Catedral, cosa que implica que el sistema d'evacuació de residus urbans ja no funcionava. Ara bé, de moment no coneixem estructures d'habitatge, potser perquè la plaça encara conservava el seu caràcter

oficial. Amb la invasió de la Tarraconense per part d'Euric (476), la ciutat ja resta desvinculada políticament de Roma, i l'antiga província entra a formar part de l'òrbita del regne de Tolosa. La funció de l'*antiga area* sacra com a espai de representació del poder imperial es perd definitivament.

En una *Tarracon* que ja no és, òbviament, capital imperial, les regles del poder passen a mans definitivament de qui en dona continuïtat, és a dir, al bisbe metropolità. És llavors quan és plausible pensar que el bisbe passi ja a ocupar els espais de l'antiga terrassa superior de la ciutat, tot establint-hi la nova seu episcopal, ja al segle vi dC. L'arquitectura del poder imperial es comença a transformar amb un nou programa edilici i un nou missatge, tot i que les característiques, la potència i la monumentalitat no podran ser, ni de bon tros, les planificades pels constructors imperials. Potser llavors el vell temple d'August, al bell mig de la terrassa superior, es va convertir en l'església metropolitana, la *Sancta Iherusalem* de l'*Oracional de Verona*. Els treballs arqueològics a la terrassa superior i els seus voltants ens mostren com a principis del segle vi almenys una part significativa del mur del *temenos* es conserva dempeus i s'integra en construccions d'entitat com les documentades a la seu del Col·legi d'Arquitectes i a l'ala nord del claustre de la Catedral. En ambdós casos ens trobem amb construccions de carreus reaprofitats que formen espais adossats a l'exterior del *temenos*: un edifici de sales o aules a la seu del Col·legi d'Arquitectes i un altre encara no definible al nord del claustre, amb una gran cisterna d'*opus caementicium* i volta de canó. Aquestes construccions semblen indicar una gran transformació urbanística de la zona que hauríem de relacionar amb la implantació de la seu episcopal visigòtica. Per altra banda, als entorns de la Catedral hom ha trobat, sigui en excavacions,

Vista de la cisterna de l'antiguitat tardana
adossada al mur del *temenos*.

Fotografia: Quim Vendrell.

Fragment de cancell visigòtic procedent de l'antic hospital de Santa Tecla (Consell Comarcal del Tarragonès).

ERACT.

sigui de forma casual, elements d'escultura decorativa visigòtica o enterraments, com és el cas dels documentats per Th. Hauschild a la seva intervenció arqueològica al claustre (amb la troballa d'una sivella i una gerra litúrgica de bronze, visigòtiques, dins de la qual es conservava encara la càrrega d'encens, i que es pot relacionar amb un clergue), o dovelles atribuïdes a un arc de ferradura. Aquests elements s'han volgut relacionar amb la catedral visigòtica (HAUSCHILD 1996: 157-163; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ 1995: 293-302). En aquest moment històric hi ha un altra dada significativa: el procés de desmantellament i reciclatge dels materials marmoris que folrarien el mur del *temenos* i els pòrtics de la plaça del recinte superior de Tàrraco. En efecte, les excavacions del Pla director han permès documentar un interessant nivell de desmuntatge, datat ceramològicament al segle VI, en el qual s'han recuperat força fragments de plaques de marbre i elements decoratius del programa decoratiu imperial. Ara bé, no hem pogut documentar ni trossos de columna ni del capitell, encara que sí bocins dels estriats. Això fa pensar, en principi, que aquests elements marmoris amb funcionalitat arquitectònica es van reciclar en altres edificacions de prestigi, com podria ser el nou episcopi.

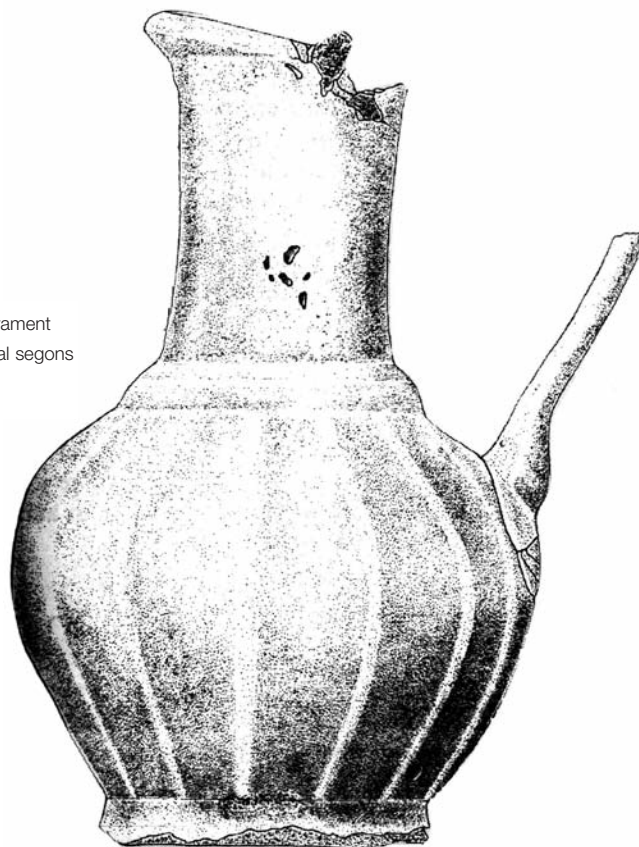
La invasió islàmica del 711 i les repercussions sobre *Terracona*

Pel que ens diuen les fonts històriques, la invasió del 711 va arribar a les portes de l'envellida *Terracona* entre els anys 713 i 714. Certament la *urbs* d'inicis del segle VIII no era ni de bon tros la florida capital imperial dels segles I i II, però conservava encara un element de prestigi, malgrat tot: el seu caràcter de seu metropolitana. El pes polític ja no era aquí, sinó que s'havia desplaçat a *Barcinona*. Certament, el coneixement que tenim de la ciutat a l'antiguitat tardana cada cop va sent més important, i sembla indicar que en el moment de l'arribada de les hosts islàmiques la vida urbana estaria polaritzada entre la Part Alta, eminentment eclesiàstica, i el barri portuari.

Algunes fonts islàmiques ens parlen que *Terracona* va ser destruïda, però és possible que aquesta asseveració respongui més a l'afany propagandístic de conquerir una gran ciutat antiga que no pas a la realitat. De fet, de moment no s'han identificat nivells de destrucció relacionables amb la conquesta del 713-714. Per altra banda, els materials ceràmics datats al segle VII també es poden fixar, en termes generals, als primers decennis del segle VIII, de manera que arqueològicament no és impossible pensar que, almenys en els primers anys de la Hispània musulmana, *Terracona* va tenir una certa continuïtat, però es va anar esllanguint fins a gairebé desaparèixer com a realitat urbana (VIRGILI 1984: 7-36).

La historiografia ens parla que en arribar els invasors, el bisbe Pròsper i els seus col·laboradors van fugir a Itàlia per mar, i van traslladar les relíquies de Sant Fructuós i els seus diaques, així com els llibres litúrgics com l'*Oracional de Verona* a la Ligúria. La fugida explicaria el perquè la ciutat no va poder pactar amb els invasors: senzillament no hi havia cap visible a *Terracona*, i per la mateixa raó no podia organitzar la defensa. Amb tot, és possible que Pròsper fugís uns anys després de la conquesta, potser en relació amb la sublevació de *Munnuz* a la Cerdanya, que va costar el cap al bisbe de Llúvia, o amb la que va liderar Ardó contra el poder islàmic. Sigui quina sigui, la realitat és que

Gerreta de bronze procedent d'un enterrament visigòtic al jardí del claustre de la Catedral segons Hauschild (1996).

Tarragona, sense el seu cap polític i religiós poca cosa podria fer en una Mediterrània i una *Spania* que havia canviat molt, on les línies comercials havien canviat i on la situació l'havia deixada al marge de la nova situació geopolítica. La mort política i geoestratègica de la Tarragona visigòtica no havia d'implicar la seva desaparició com a zona poblada, encara que tampoc vol dir que continués la vida urbana en el seu sentit més estricte. Una vella ciutat, ancorada en el passat i en els seus vells edificis, si ja seria complicada de controlar i gestionar pel metropolità i el *comes*, més ho seria per una població sense un cap visible i mínimament organitzat, i en una situació geogràfica en el nou mapa de pesos i contrapesos polítics. Amb tot, el territori sembla estar ocupat, i possiblement organitzat durant el període islàmic.

Això explica el perquè de la menció de poblament a Tarragona i el Camp en la descripció de l'expedició de Lluís el Pietós (804-806) i el fet que les fonts islàmiques ens parlin de Tarragona com una *balda* o aldea. Els cronistes àrabs, com Al-Bakrî, An'mad ar-Razî, Ibn Galib, Al Idrissî o Al-Himyarî ens parlen de la ciutat de Tarragona, dels castells, molins, recs i conreus del seu territori. La fertilitat del Camp és comentada per aquests autors i això fa pensar que una zona com aquesta, ben comunicada per les antigues vies romanes (una d'elles coneguda com la via dels *Banu Darrag*, tribu berber establerta a la zona) i propera a les muntanyes de Prades (amb Siurana) i a Tortosa, difícilment seria despoblada, encara que estaria en una zona conflictiva, atesa la seva situació a la marca superior o oriental d'al-Andalus, el *al-Tagr al Xarqui*, sota la influència del districte de Tortosa (BRAMON 2000; GARCIA 1999: 369-372; MENCHON 2006: 331-348).

Malgrat els indicis que ens aporta la toponímia, la documentació diplomàtica, la reinterpretació de dades arqueològiques, com les necròpolis i determinats elements d'arquitectura militar,

no estem ara per ara en condicions de poder establir les característiques del poblament islàmic en aquestes terres. Per altra banda, els pocs elements de clara adscripció islàmica, o són posteriors a la conquesta feudal, com el fragment d'inscripció cúfica del segle v, trobada a les excavacions de Casa Canals, o procedeixen de botins de guerra, com l'anomenat *mihrab* de la Catedral, que ve de *Madinat al-Zahra* (ACEÑA 1995: 196-198; RIERA, ROSSELLÓ BORDOY, SOBERATS, 1998-99: 201-206). El que està clar és que el control de la ciutat pels uns o pels altres no era pas una tasca fàcil, de manera que no exagerarien gaire les fonts islàmiques que ens diuen que *Tarraquna* era una ciutat fantasma, apta per a l'amagatall i l'emboscada.

La conquesta feudal de Tarragona i la construcció de la Catedral medieval

A les acaballes del segle xi, la política de Ramon Berenguer II d'expandir-se cap al sud, juntament amb la reforma gregoriana i el procés de consolidació del comtat de Barcelona com a estat independent, va fer veure la necessitat de conquerir la ciutat de Tarragona i restaurar la seu metropolitana. L'objectiu era clarament polític: la pèrdua de la seu tarragonina va comportar que els bisbats dels territoris que després formarien Catalunya passessin a dependre eclesiàsticament de Narbona. La restauració de la seu de Tarragona implicaria la independència eclesiàstica catalana. De fet, els intents de fer-se amb la seu vacant des del segle viii no van ser pocs, com els d'Esclua (890) i Cesari (971), però hem d'esperar el bisbe Ató de Vic (970) per tenir un intent seriós que acaba, però, amb l'assassinat del prelat de tornada de Roma. Per altra banda, la política expansionista del comtat de Barcelona havia arribat al Gaià al

Inscripció funerària del canonge Bernat de Torelló, 1087.

ERACT.

Fragment d'inscripció dedicada a un Cèsar aprofitada com a carreu del mur del refetor dels canonges, segle XII.

ERACT.

↓ Mur de la sala axial de l'àrea sacra del *Concilium*. A la dreta de la imatge es pot observar la plataforma d'*opus caementicium* i les restes de plaques de paviment de marbre blanc. En els carreus, hom va cisellar les inscripcions funeràries dels canonges de la Catedral, cosa que ens indica la utilització de la zona com a fossal de la comunitat després de la Restauració de la seu metropolitana.

Fotografia: Quim Vendrell.

tombant de mil·lenni; però fer-se amb el Camp es faria esperar. De fet, l'empresa no era gens fàcil, les dimensions d'una comarca al peu de les muntanyes de Prades, fàcilment comunicada amb *Larida* i *Turtusha*, amb poblament andalusí, la política de pactes amb els taifes, la necessitat de recursos humans i materials ... fan que el projecte no qualli fins més tard (PLADEVALL 1191a i b).

El 1090 Ramon Berenguer II organitza una campanya militar per conquerir Tarragona i Tortosa. L'any següent, Berenguer Seniofred de Lluçanès, bisbe de Vic, rep el pal·li de l'església tarragonina. S'assolia així el pas per restaurar la seu visigòtica, que potser va tenir una avançada amb el canonge Bernat de Torelló, l'epitafi del qual (1087) és cisellat en un dels murs del recinte de culte de la ciutat de Tarragona. Aquesta restauració va iniciar un procés d'assentament feudal a la ciutat, que no va reeixir, o així ho sembla: adequació d'una de les torres de la plaça de representació (Audiència) en castell (*Nahalís*); construcció, o adequació, d'espais romans per a l'església de Sant Salvador, a la zona de les *carceres* del circ, o la dotació de béns per a les obres d'un monestir benedictí de sant Fructuós (1091). Però l'empresa no va acabar de reeixir. El traspàs del prelat vigatà, l'envergadura del projecte, la invasió almoràvit etc. són factors que van alentir o frenar el projecte, fins que la seu tarragonina passa a mans del bisbe de Barcelona, Oleguer Bonestruga. Passades certes vicissituds, el 1129 l'arquebisbe i el comte de Barcelona donen sengles cartes de poblament del Camp i la ciutat al cavaller normand Robert Bordet o d'Aguiló. Però el projecte no cristal·litza totalment fins al pontificat de l'arquebisbe Bernat Tort i les conquestes de Tortosa (1148), Lleida (1149) i Siurana, el 1154, que també significa l'inici del declivi dels Aguiló i el control episcopal i comtal de la ciutat.

El 1154, Anastasi IV va establir, mitjançant una butlla, els límits del bisbat de Tarragona, i l'arquebisbe Tort va establir la canònica de la Catedral sota la regla de Sant Agustí, seguint el model de Sant Ruf d'Avinyó. Veiem com la conquesta de Tarragona respon, doncs, tant al fet de conquesta de territori com al fet de recuperar l'antiga seu metropolitana. Aquest segon objectiu es palesa clarament amb l'afany de recuperar antics espais eclesiàstics de la ciutat visigòtica: Santa Maria del Miracle a la basílica de l'amfiteatre, Santa Magdalena de Bell-lloc prop de les basíliques del Francolí (perdudes), Sant Pere Sescelades prop de la zona funerària de Mas Rimbau-Mas Mallol, i òbviament la Catedral. La Tarragona restaurada necessitava ocupar els vells espais eclesiàstics, però amb noves advocacions i amb nous edificis. De fet, la restauració *per se* no era tan important, no es restaura la seu episcopal visigòtica, sinó el que això significava.

Aquest afany de fer-se amb els antics espais religiosos visigòtics es veu ja amb Robert d'Aguiló, com es veu en la descripció de l'estat de la catedral a la crònica d'Olderic Vitalis: "*In Episcopale quippe Basilica querens et fagi, aliaeque procerae arbores jam creuerant, patiumque interius intra muros urbis a priscis temporibus occupauerant*" (MORERA 1897: 392). Els entorns de l'àrea sacra imperial són ocupats per l'aparell eclesiàstic, que al llarg dels segles XII i XIII van organitzant la seva estructura urbana; això sí, molt influenciada pels precedents imperials. L'atrotinada església mare visigòtica, talment el temple d'August, seria adobada inicialment, però aviat es va veure la necessitat d'un nou temple, d'acord amb el moment

i amb un comtat eclesiàsticament desvinculat de Narbona. Les rendes de la conquesta dels territoris als andalusins serien un bon capital per invertir en l'obra, junt amb deixes com la que Pere de Queralt va fer al seu testament l'any 1167. En un angle del recinte sacre imperial s'estableix el castell de l'arquebisbe (o del Patriarca), aprofitant una torre romana, i al seu peu s'articula la vila de Pallars. A la zona de l'actual rectorat de la Universitat Rovira i Virgili es documenten espais ricolors (Puig d'en Sitges i Puig d'en Pallàs) i sabem d'un gran sitjar o sagrera, tal vegada en el lloc d'un de tardoromà, que seria darrere de la Catedral, entre el que ara és el Seminari Pontifici i el col·legi Lestonnac. Al costat sud, sobre el mur del *temenos*, s'articulen espais eclesiàstics com l'hospital episcopal de Santa Tecla, dependències clericals o el castell del Patriarca. El costat nord és urbanitzat fins a la muralla romana, amb habitatges i equipaments relacionats amb ordes religiosos (temple) i dependències canòniques (RIU 1987; MACIAS, MENCHON, MUÑOZ 1994: 225-243; MENCHON en premsa; MENCHON, PIÑOL, 2003: 63-67).

La construcció de la nova Catedral se centra just sobre l'eix de simetria de la seu del *Concilium Provinciae Hispaniae Citeriors*. El fet permet recuperar el centre de la plaça de la terrassa superior o àrea sacra imperial i dóna a la nova seu una clara preeminència tant a la ciutat com en el territori immediat, tal com encara es veu, deixant palesa una clara escenografia del poder, com passava en època imperial. Es recupera la centralitat urbanística i segurament l'espai de la seu visigòtica que possiblement també fou el del temple d'August. Aquesta situació permet i justifica l'ocupació eclesiàstica de la terrassa superior, en el marc d'un projecte urbanístic força ambiciós, que significaria organitzar una part molt gran de l'espai de la ciutat d'època comtal. I, evidentment, els antics límits marcats pel mur del *temenos* recuperen, si més no, un cert paper. Veiem per exemple que el seu angle nord-occidental s'inscriu en els límits del claustre de la canònica catedralícia, cosa que marca una ubicació topogràfica estranya pel que entendríem com a pla teòric d'una fundació de planta monàstica com és la nostra Seu. Seria més lògic pensar en un claustre entre capçalera i transsepte d'església, i al costat meridional, i no entre transsepte i absis, i al nord. Naturalment aquesta ubicació es deu al fet d'aprofitar els murs romans i permet urbanitzar els espais del sud del recinte de culte amb equipaments eclesiàstics de funcionament no claustral, i oberts a la ciutat: oficines del vicari general, l'hospital arquebisbal, el fossar... S'evita així tallar la vitalitat de la zona i àdhuc tapar la imatge de la gran seu catedralícia, i s'aprofiten espais més resguardats per a la vida comunitària de la canònica agustiniana i les seves dependències, com la infermeria, que seria on ara hi ha el Seminari Pontifici, amb la seva capella de Sant Pau. La canònica, dotada el 1154 per l'arquebisbe Tort, contenia els elements necessaris per a l'establiment de la vida comunitària:

"Atque dono (canonicis) ipsam fortitudinem seu ministratio-nem (munitionem), quam ibi aedifico ad manendum et habitandum in perpetuum, ut ibi sint tuiti ipsi et res ipsorum (eorum) ab exercitu navali navigantium Sarracenorum, et ut ibidem habeant suas oficinas inferius et superius sub tuis cellarua sua et orrea, supra vero refectorium, et dormitorium, coquinam et capitulum districtum est. Dono item praefatis canonicis ipsam capellam inferius et superius que contigua est ipsi fortitudini. Institulo iterum ut in omnibus diebus domi-nicis, et praecipuis festivitibus maiores misae, quae

cantantur in hora diei tertia in Ecclesia Sanctae Theclae celebrentur concilia quoque atque consecrationes pontificum in eadem ecclesia Sanctae Theclae nihilominus celebrentur" (SERRA 1960: 52-53).

La lectura del text, sense tenir en compte certs aspectes com la topografia romana i medieval, ha dut a definir els espais citats de forma diversa, fins i tot erràtica. El fet de definir-la com una fortalesa ha dut a pensar en un castell o fortificació, però els equipaments esmentats més aviat ens defineixen una estructuració monàstica al voltant d'un claustre (celler, graner, dormitori, refectori, cuina, sala capitular). Hi ha espais que no s'esmenten, com la sagristia, i per contra es fa una distribució en dos nivells, dalt i baix. Una lectura de no fa tant de temps ha dut a pensar que la fortalesa és l'edifici de la Sala Capitular, que hom va trespolar, però les seves dimensions, a més d'altres factors, dificulten seriosament aquesta atribució. Entre aquests hi ha una qüestió que és clara: l'ambiciós projecte de l'arquebisbe Bernat Tort no s'accontentaria amb uns equipaments discrets com els que podrien encabir-se en el volum de la Sala Capitular, que per altra banda té unes dimensions suficients per a la seva funció. Amb aquests elements, l'explicació de dos nivells no s'ha de cercar en dos pisos superposats, sinó en una posició del lector. De fet, si ens basem en el que ens diu el text i els edificis de la canònica, com la canònica, la cuina, la sala capitular i dormitori, aquests són a planta baixa i es troben a la part més alta de l'acròpolis eclesial, més al nord, més amunt. Llavors els espais dedicats a equipaments agrícoles s'han de buscar en un altre punt. O potser ni això, cal pensar que el document és una declaració d'intencions, que es va haver d'adaptar a la realitat topogràfica i les necessitats i que no han de coincidir de forma exacta.

Però, què coneixem arqueològicament parlant d'aquests edificis de la Catedral dels segles XII-XIII? Les excavacions arqueològiques van permetre descobrir una gran sala conformada pel mur nord del *temenos*, la cisterna tardoromana esmentada anteriorment, un mur de tàpia que ocupava l'immens passadís de servei obert a la roca al segle I dC. Interiorment l'espai s'organitzaria amb grans arcs diafragma, al nord hi haurien diferents obertures en forma d'arc apuntat –a l'estil del dormitori de Santes Creus– i des de l'espai del claustre s'hi accediria almenys per una *fenestra*, habilitada com a porta. El sistema de coberta seria a dues vessants sobre embigat de fusta, i la pavimentació seria de terra i calç. Seria una de les primeres construccions de la canònica restaurada al segle XII. Quan entre finals del segle XII i principis del XIII es van construir les voltes de la galeria del claustre, el mur del *temenos* es va extradosar per tal de poder sustentar les empentes de les creueries (recordem que només té un gruix de 80 cm) i la porta d'accés a la nau es va segellar per aquest folre. Al costat nord-oest es va construir el refectori, obra de grans proporcions, bastida amb murs de carreus romans retallats i coberta amb una esplèndida volta de canó apuntat. El costat nord va aprofitar el mur del *temenos* i una de les *fenestrae* va ser utilitzada com a porta. L'any 1580 va ser compartimentat per tal d'utilitzar el costat sud com a capella del Santíssim.

El refectori estaria comunicat amb els espais dedicats a la cuina i intendència de la comunitat canonical. La cisterna tardoromana que hi ha al costat exterior del mur del *temenos* es va aprofitar com a part de la cuina. Els treballs arqueològics ens van mostrar com el seu paviment d'*opus signinum* va ser perfo-

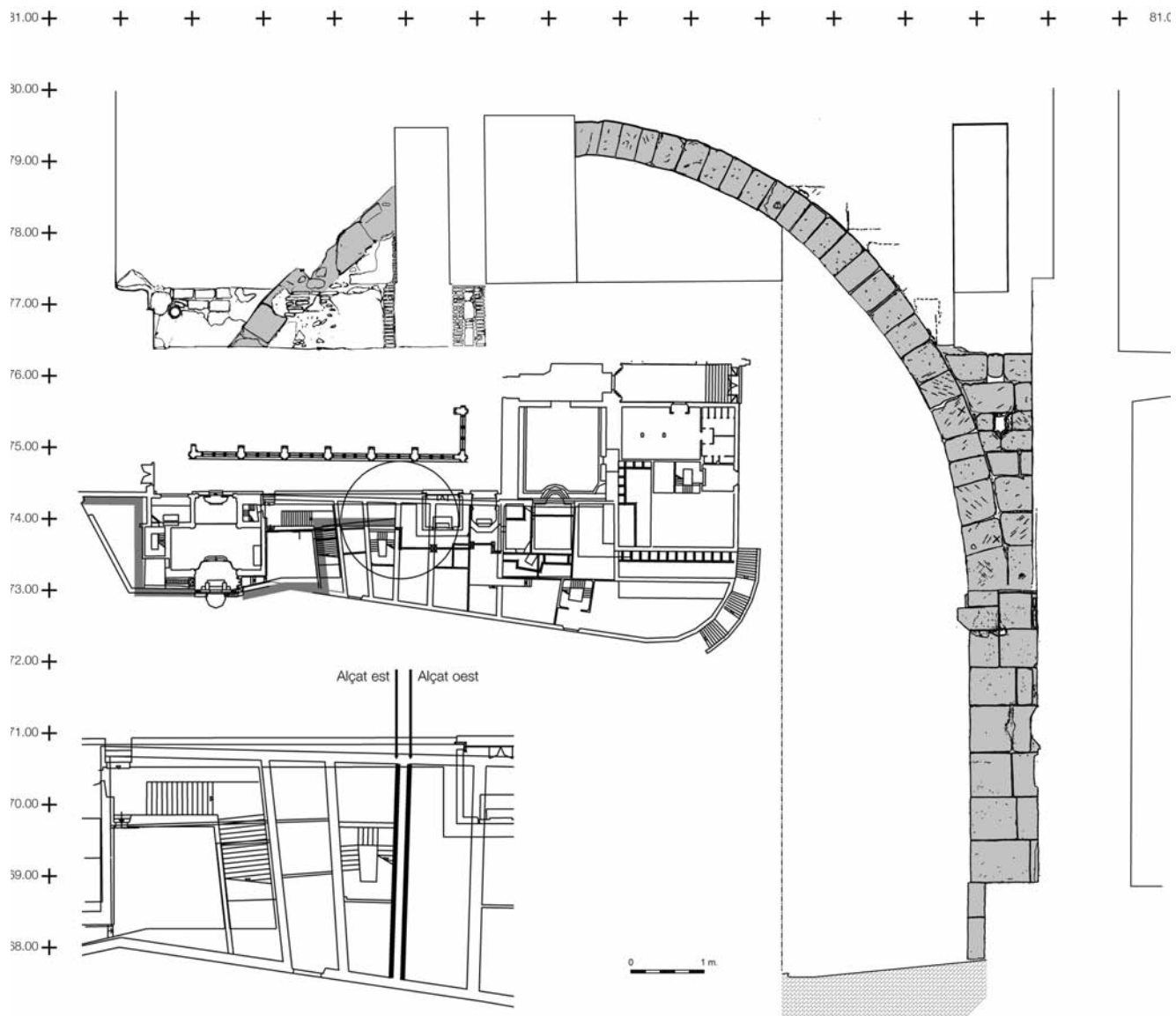
rat per tal d'instal·lar els peus dels bancs de treball de la cuina i un dels angles va ser buidat per obrir-hi un passaplats que comunicaria amb el refectori. Al costat est del claustre hi ha l'espai destinat a Museu Diocesà, actualment en obres de reforma. En aquesta zona hi ha la continuació del mur del *temenos* i l'angle d'unió amb el tram nord, en el qual hi ha una gran porta amb arc rebaixat que donaria a una exedra imperial.

Els treballs arqueològics ens han mostrat que la configuració de la canònica medieval va utilitzar almenys part de l'espai com a dormitori. Aquesta proposta de treball està motivada per la localització de diferents elements de cronologia medieval, com un grandios arc apuntat fins fa pocs anys amagat, que formaria part d'una estructura similar a la descoberta a l'ala nord. Els altres arcs apuntats que funcionarien amb aquesta estructura van ser desmuntats en part per les obres de restauració de finals del segle XIX, tal com es veu en els plànols d'estat inicial d'Elies Rogent i August Font, i es van traslladar més cap al nord, al que era la sala principal del Museu Diocesà (FIGUEROLA; GAVALDÀ 2007: 62-63). Per altra banda, els treballs de neteja del mur del *temenos* van permetre descobrir dues petites finestres que donaven al claustre, que recorden les obertures del dormitori de monjos del monestir de Poblet. També s'ha pogut localitzar una cisterna oberta a la roca i el fonament d'un edifici medieval que s'obriria en direcció al carrer Sant Pau. Aquests elements ens insinuen la continuació de les dependències canòniques en direcció a la muralla romana i l'actual Seminari. De fet, la capella de Sant Pau del Seminari (segle XIII) formava part de la Infermeria dels Canonges. A l'angle del *temenos*, és a dir a l'angle nord-est del claustre, les excavacions arqueològiques dutes a terme el 2003 i continuades el 2004 han permès documentar part d'un altre edifici medieval, amb murs de maçoneria i alçada de tàpia, les funcions del qual encara no s'han pogut establir.

El claustre tanca al seu costat sud amb les dependències de la sala capitular, reformada i convertida al segle XIV en capella de *Corpus Christi*, la sagristia i la capçalera de l'església, amb la magnífica portalada romànica de tots coneguda. Els treballs de seguiment arqueològic de les reformes de les cobertes de la sagristia i la sala capitular han mostrat el sistema de coberta original: uns simples paviments de morter de calç lliscada, que també hem pogut documentar a les cates realitzades a les cobertes de la Catedral o al nivell romànic del campanar. La coberta de l'absis major, però, té una estructura arquitectònica més complexa. Es va poder estudiar una primera coberta de lloses de pedra, que posteriorment és amortitzada al mateix temps que es construeix el fris de barbacanes que actualment coronen l'absis, amb el seu magnífic aspecte de fortificació.

Epíleg, la transformació a l'època baixmedieval i moderna

L'evolució de la zona claustral a partir del segle XIV van afectar els equipaments comunitaris de la canònica agustiniana. Aquest fet és força interessant, ja que indica que aquests espais ja estarien en desús abans de la secularització de la comunitat de canonges, el 1530 (DA 1995: 122-174). Veiem com la construcció de les actualment anomenades capelles de la Mare de Déu de la Guia i la de la Mare de Déu del Claustre (que va aprofitar la de Sant Climent i després s'amplia entre

Alçat de l'arc descobert a les excavacions dels anys 2000-2003 al costat nord-oest del claustre. Formava part d'una gran nau datada al segle XII.
ERACT.

Perforacions al paviment d'*opus signinum* de la cisterna de l'antiguitat tardana per instal·lar bancs de treball, en aprofitar-la com a cuina.

ERACT.

Imatge del mur del *temenos* conservat al refetor dels Canonges. Ja sense el seu placat de marbre, se li va recolzar aquesta estança canonical i s'hi va obrir una mena d'arcosoli per comunicar-lo amb l'antiga cisterna tardoromana aprofitada com a cuina. Al segle XVI, la *fenestra* d'època imperial és reformada, afegint-hi un arc conopial d'accés a la nova capella oberta, dedicada a la Confraria de Santa Tecla.

Fotografia: Quim Vendrell.

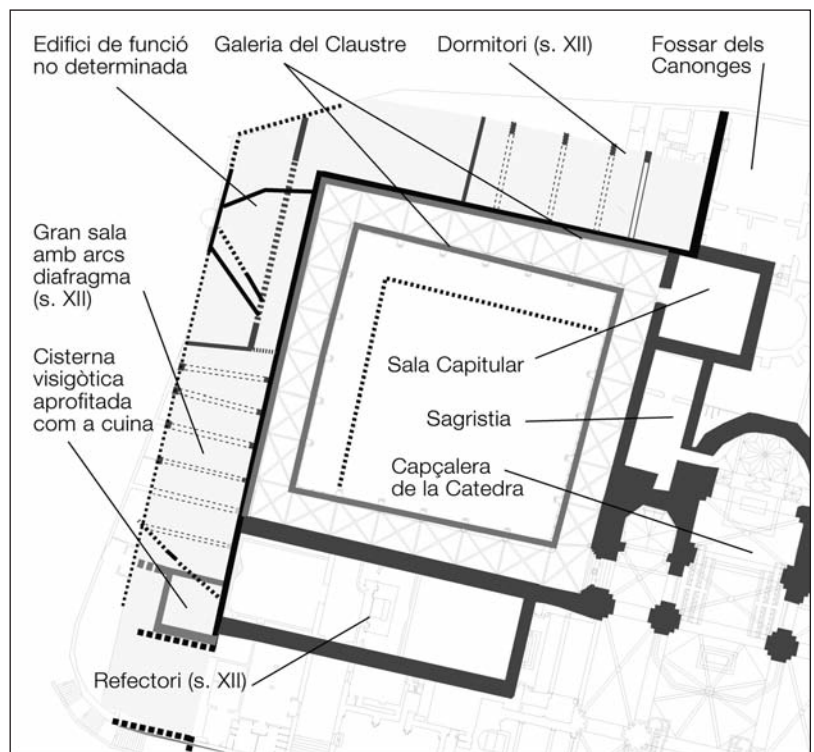
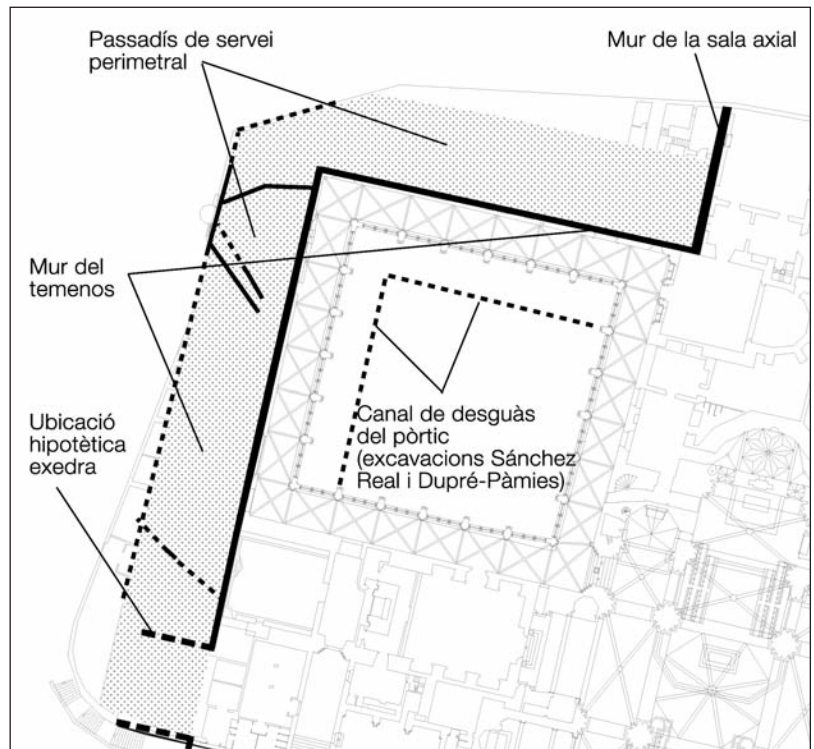
← Ala nord-oest del claustre de la Catedral. La construcció de les voltes del claustre va implicar que els murs del *temenos* s'extradosessin amb un folre de carreus per tal de poder suportar les empentes d'aquest sistema de cobertura, de manera que les *fenestrae* romanes es van paredar o aprofitar com a portes.

Fotografia: Quim Vendrell.

1676 i 1680), o la de la Verge de les Neus (1317) a l'ala nord van afectar la gran sala d'arcs apuntats descrita més amunt, possiblement ja en desús, i dins i tot sense sostre, a jutjar per la coberta d'obra d'aquesta capella. Al seu costat, es va obrir la capella dels Montoliu, ampliada el 1553 per donació testamentària del matrimoni Albanell, i que és sota l'advocació de Sant Salvador. L'obra d'aquesta darrera capella va obligar a refer un dels arcs diafragma de la nau medieval, encara que possiblement l'espai entre la capella de Sant Salvador i el Refectori era a l'aire lliure, ja que hi hem pogut documentar un sistema de drenatge format per un mur de contenció de terres i un paviment hidràulic que duia l'aigua cap a l'oest. A la capçalera del refectori es va bastir la capella de la Confraria de Santa Tecla i la seva sagristia, tot ocupant part de l'antiga nau del segle XII. Per accedir-hi, una de les *fenestrae* imperials es va reformar i es va convertir en un bell arc conopial.

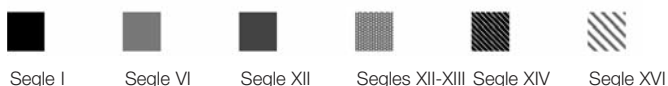
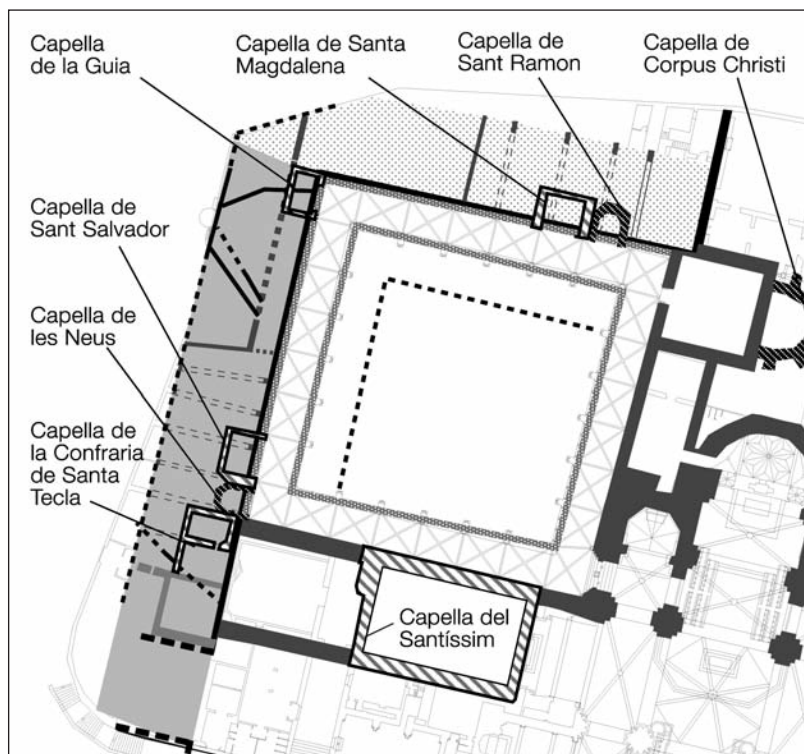
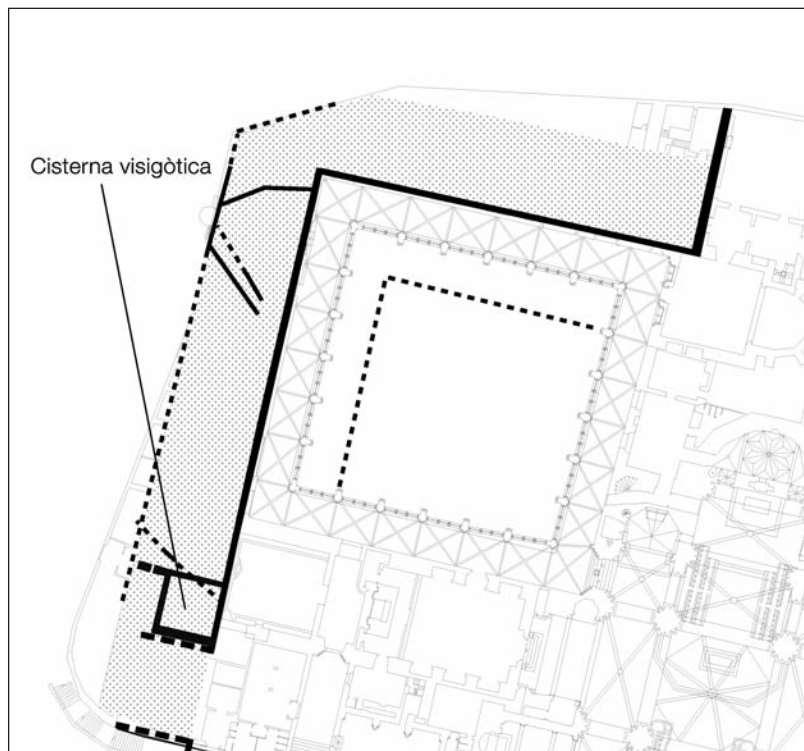
El mateix procés es pot observar a l'ala oest del claustre, amb les capelles de Santa Maria Magdalena i de la Pietat o de Sant Ramon (1520), inscrites dins de l'espai que interpretem com a dormitori. També cal fer esment de la construcció a la sala capitular de la capella de Corpus Christi (1330), en el marc d'un procés complex de continuació de les obres de la Catedral, amb l'obra de capelles a banda i banda de les naus: al segle XIII es fa una capella on després es va aixecar la de la Presentació, l'arquebisbe Sescomes (1334-1346) mana construir la de les Onze Mil Verges o Santa Úrsula, la dels Sastres en temps de l'arquebisbe Clasquerí (1358-1380), Santa Bàrbara el 1362, el Sant Sepulcre el 1494, el Sant Crist de la Salut i les de Sant Tomàs i del Roser el 1500; i entre 1525 i 1530 les de Santa Magdalena i l'Anunciació. Finalment, hem de fer esment que el 1580 el Capítol cedeix a l'arquebisbe Agustín la part meridional del refectori per convertir-lo en capella del Santíssim. Cinc anys després es construeix la de Sant Francesc, i entre 1592 i 1610 les de Sant Fructuós i Sant Joan. També s'aixeca la de Sant Cosme i Sant Damià, i la de la Immaculada Concepció entre 1673 i 1684. La de Santa Tecla es construeix entre 1760 i 1775.

La vida de la Catedral al llarg de la baixa edat mitjana i època moderna és força complexa i rica. La secularització de la comunitat el 1530 va accelerar el procés de transformació de les antigues estances canòniques, en un procés, a estudiar profundament, que culmina al segle XIX amb el projecte de construcció de les noves Cases dels Canonges, dels arquitectes Elies Rogent i August Font. Els plànols d'estat inicial elaborats per aquests arquitectes ens mostren el dràstic canvi que la zona va tenir entre l'edat mitjana i el segle XIX. La reurbanització derivada del projecte de construcció del nou Seminari Pontifici (1883) va donar a la zona l'actual fesomia, però va comportar la pèrdua d'una trama urbana d'arrel medieval (ORTUETA 1996: 255-276; 2003: 159-167). ■

Proposta evolutiva de la zona del claustre de la Catedral de Tarragona a partir de les dades arqueològiques.

ERACT.

BIBLIOGRAFIA

ACEÑA, R. (1995): "El *mirhab* hispano-musulmà". *Catalunya Romànica*, Barcelona vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, El Priorat". Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona, p. 196-198.

ALBIÑANA, J. F.; BOFARULL, A. (1849): *Tarragona Monumental ó sea Descripción Histórica y Artística de todas sus antigüedades y monumentos por... Primera parte que comprende á Tarragona Celta y romana*. Tarragona.

ALFÖLDY, G. (1973): "Flamines provinciae Hispaniae Citerioris". *Anejos de Archivo Español de Arqueología* VI, Madrid.

— (1975): *Die römischen Inschriften von Tarraco* [RIT], Berlín 1975, 2 vol.

— (1991): "Tarraco". *Fòrum. Temes d'Història i Arqueologia Tarragonines* núm. 8. Tarragona.

AQUILUÉ, X. (1993): *La seu del Col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*. Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. Tarragona.

ARBELOA, J. V. M.ª (1989): "Consideracions sobre la Catedral Visigòtica de Tarragona". *Setmana Santa 1989*. Tarragona, p. 9-12.

BOSCH, F., MACIAS, J. M., MENCHON, J. J. MUÑOZ, A., TEIXELL, I. (2005): "La transformació urbanística de l'acròpolis de Tarragona". *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*. València 2003. Actes, p. 167-174. Barcelona.

BRAMON, D. (2000): *De quan erem o no musulmans. Textos del 713 al 1010.*; Eumo/IEC/IUH J. Vicens Vives. Barcelona.

CAPDEVILA, S. (1929): *Tarragona. Guia histórico-arqueològica*. Tarragona 1929.

— (1935): *La Seu de Tarragona*. Barcelona.

CORTÉS, R.; GABRIEL, R. (1986): *Tarraco, recull de dades arqueològiques*. PPU. Barcelona.

DIVERSOS AUTORS (1995): "Santa Maria de Tarragona". *A Catalunya Romànica*, Barcelona vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, El Priorat". Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona, p. 122-174.

DUPRÉ, X. (1990): "Un gran complejo provincial de época flavia en Tarragona: aspectos cronológicos". A TRILLMICH, W.; ZANKER, P. *Stadt- und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit*. Munich, p. 25-30.

DUPRÉ, X.; SUBIAS, E. (1993): "Els precedents de l'anomenat Pretori de Tarragona". A *Homenatge a Miquel Tarradell. Estudis Universitaris Catalans*, vol. XXIX, 1993, p. 603-609.

DURAN, E. (1984): *Lluís Ponç d'Icard i el Llibre de les Grandeses de Tarragona*. Curial, Barcelona.

FERRER, M. (1985): "Tarragona. Excavaciones en la calle de San Lorenzo". *Noticiero Arqueológico Hispánico* núm. 21, p. 223-297.

FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ, J. (2007): "Antecedents. Aprenent de la història". A *La catedral de Tarragona. In Sede, 10 anys de Pla Director de Restauració*. Arola Editors, Tarragona, p. 17-75.

FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ, J.; MENCHON, J.; TEIXELL, I.; MUÑOZ, A.; MACIAS, J. M. (2001-2002): *La catedral de Tarragona. Obres de restauració i treball arqueològic. Lambard. Estudis d'art medieval* vol. XIV, p. 75-107.

FLÓREZ, H. (1759): *España sagrada*, tom XXIV: "Antigüedades Tarraconenses. Preliminar a las Memorias Eclesiásticas de la Santa Iglesia de Tarragona". Madrid.

GARCIA, J. E. (1999): "El marc històric". *Del Romà al Romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 369-372.

GIBERT, A. (1916): *Temples pagans de la Tarragona romana*. Tarragona.

HAUSCHILD, Th. (1982-83): "La muralla y el recinto superior romano de Tarragona". *Butlletí Arqueològic*. Època V, núm. 4-5, p. 101-139.

— (1983): *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona.

— (1984-85): "Excavaciones en la muralla romana de Tarragona". *Butlletí Arqueològic*. Època V, núm. 6-7, p. 11-38.

— (1990): "Muralla romana i barri antic. Campaña 1983". *Butlletí Arqueològic*. Època V, núm. 12, p. 252.

— (1992): "Los hallazgos romanos de mármol en la Parte Alta de Tarragona". *Butlletí Arqueològic*. Època V, núm. 14, p. 107-135.

— (1993a): "Fòrum provincial – Antic Hospital de Santa Tecla, Tarragona". A *Anuari d'intervencions arqueològiques 1982-1989. Època romana. Antiguitat Tardana. Campanyes 1982-1989*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, p. 228.

— (1993b): "Jardí de la Catedral, claustre de la catedral i Casa Elias, Tarragona". A *Anuari d'intervencions arqueològiques 1982-1989. Època romana. Antiguitat Tardana. Campanyes 1982-1989*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, p. 231-232.

— (1995): "La intervención arqueológica en la capilla de Nuestra Señora del Claustro y la recuperación del muro romano junto a la capilla". A *Restauració de la capella de la Mare de Déu del Claustre de la Catedral de Tarragona*. Tarragona, p. 61-72.

— (1996): "Bronzefunde aus einem westgotenzeitlichen grab neben der Kathedrale von Tarragona". A *Espania. Estudis d'Antiguitat tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, p. 157-163.

HERNÁNDEZ, B. (1892-93): *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la Restauración Cristiana*. Editada, anotada y continuada por D. Emilio Morera Llauredó. Tarragona.

KOPPEL, E. (1990): "Relieves arquitectónicos de Tarragona". A *Stadt- und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit*. Munich, p. 327-340.

KOPPEL, E. M.; RODÀ, I. (1996): "Escultura decorativa de la zona nororiental del Conventus Tarraconensis". A *Actas II Reunión sobre escultura romana en Hispania*. Tarragona, p. 135-181.

LABORDE, A. de (1974): *Viatge pintoresc i històric*. El Principat. Edicions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona [traducció d'O. Valls i notes de J. Massot].

LÓPEZ, J. (2007): *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

MACIAS, J. M. (2000): "Tarraco en la Antigüedad Tardía: un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica". A Ribera, A. (ed.), *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*. València, p. 259-271.

MACIAS, J. M., MENCHON, J., MUÑOZ, A. (1999): "La ciutat de Tarraco". A *Del Romà al Romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1999, p. 77-79.

MACIAS, J. M., MENCHON, J., MUÑOZ, A., TEIXELL, I. (2006): "Intervencions arqueològiques a la catedral de Tarragona: treballs del Pla director (2000-2002)". *Tribuna d'Arqueologia* 2003-2007. Barcelona, p. 221-246.

— (2007a): "Excavaciones en la Catedral de Tarragona y su entorno: avances y retrocesos en la investigación sobre el Culto Imperial". *Congreso Internacional Culto Imperial: Política y poder*. Mérida 2006, p. 160-184. Roma.

— (2007b): "L'arqueologia de la catedral de Tarragona. La memòria de les pedres". A *La catedral de Tarragona. In Sede, 10 anys de Pla Director de Restauració*. Arola Editors, Tarragona, p. 151-213.

MAR, R.; SALOM, C. (1999): "La transformació de l'acròpoli de Tarraco". A *Del Romà al Romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 369-372.

— (en premsa): *Excavacions a la catedral de Tarragona (2000-2003). Noves aportacions al recinte de culte del Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*. Tarragona.

MAR, R. (1993): "El recinto de culto imperial de Tarraco y la arquitectura flavia". A MAR, R., *Els monuments provincials de Tarraco. Noves aportacions al seu coneixement*. Tarragona 1993, p. 107-156.

MENCHON, J. (2006): "Necrópolis i husun. Dos aspectos de la arqueologia de Tarragona anterior a la conquesta feudal". *Sautuola* XII. Santander, p. 331-348.

— (en premsa): *Tarragona. L'antiga ciutat romana i la construcció de la ciutat medieval*. A DA. Catalunya i la Mediterrània en la plenitud del Romànic (1120-1180). Barcelona-Toulouse-Pisa. Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona).

MENCHON, J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A. (1994): "Aproximació al procés transformador de la ciutat de Tarraco. Del Baix Imperi a l'Edat Mitjana". *Fyrenae* núm. 25, p. 225-243.

MENCHON, J.; PIÑOL, J. (2003): "La ciutat de Tarragona". A *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura III "Dels palaus a les masies"*. Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 63-67.

- MENCHON, J., TEIXELL, I., MUÑOZ, A., MACIAS, J. M. (2003): "Excavacions arqueològiques a la Catedral de Tarragona". *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Sant Cugat del Vallès (2002). Actes*, p. 121-128. Barcelona.
- MORERA, E. (1905): *La Catedral de Tarragona. Memoria o descripció histórico-artística de la misma*. Tarragona.
- MORERA, E. (1897): *Tarragona cristiana*, vol. I, Tarragona.
- MUÑOZ, A., MACIAS, J.M., MENCHON, J. (1995): "Nuevos elementos decorados de Arquitectura hispano-visigoda en la provincia de Tarragona". *Archivo Español de Arqueología* 68, p. 293-302.
- MUÑOZ, A. (2001): *El Cristianisme a l'antiga Tarragona. Dels orígens a la incursió islàmica*. Tarragona.
- ORTUETA, E. (1996): "*Tarraco quanta fuit ipsa ruina docet*: vistas y visiones de Tarragona y su catedral". *Norba-Arte*, núm. XVI, p. 255-276.
- (2003): "La catedral de Tarragona y las transformaciones urbanas de la parte alta de la ciudad": A RAMALLO, G (coord.), *Actas del Congreso. El comportamiento de las catedrales españolas. Del Barroco al Historicismo*. Murcia, p. 159-167.
- PENSABENE, P, MAR, R. (2004): "Dos frisos marmóreos en la Acrópolis de Tarraco, el Templo de Augusto y el complejo provincial de culto imperial". A RUIZ DE ARBULO, J., (ed.), *Simulacra Romae. Roma y las capitales provinciales del Occidente Europeo. Estudios Arqueológicos*. Tarragona 2004, p. 73-86.
- PENSABENE, P. (2005): "Nuovi ritrovamenti di fregi marmorei de l'acropoli di Tarraco e i complessi monumentali di culto imperiale". A *Théorie et pratique de l'architecture romaine. Études offertes à Pierre Gros* (2004). Marsella, p. 233-246.
- PIÑOL, L. (2000): "Voltes del Pretori (C/ Enrajolat i Casa dels Militars)". A *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*. Tarragona, p. 89-107.
- PLADEVALL, A. (1991a): "Maduresa de l'església dels comtats catalans: la restauració de la metròpoli de Tarragona". A *Recull Ignasi Mallo i Casanovas (1892-1940)*, Tarragona, p. 31-65.
- (1991b). *La metròpoli de Tarragona. Nou-cents anys de la seva restauració medieval. Lliçó inaugural del curs acadèmic 1991-1992*, Barcelona.
- PUIG I CADAVALCH, J.; FALGUERA, A. DE; GODAY, J. (1906): *L'Arquitectura Romànica a Catalunya*, vol. I: *Precedents: l'Arquitectura Romana, L'Arquitectura Cristiana Pre-Romànica*. Barcelona 1906.
- RAMON, S. (1990): "Nova opinió sobre l'emplaçament de la primitiva catedral de Tarragona". *Quaderns d'Història Tarraconense IV*, Tarragona, p. 37-49.
- RECASENS, J. M. (1966): *La ciutat de Tarragona*, vol. I. Editorial Barcino. Barcelona.
- RIERA, M.; ROSSELLÉ BORDOY, G.; SOBERATS, N. (1998-99): "Una placa marmòria amb inscripció cùfica procedent de Tarragona". *Butlletí Arqueològic* núm. 19-20, p. 201-206.
- RIU, E. (1987): *L'arqueologia i la Tarragona feudal*, "Fòrum. Temes d'Història i Arqueologia tarragonines" núm. 7, Tarragona.
- RÜGER, C. B. (1968): "Römische Keramik aus dem Kreuzgang der Kathedrale von Tarragona". *Madrider Mitteilungen*. núm 9, p. 237-258.
- SÁNCHEZ REAL, J. (1969): "Exploración arqueológica en el jardín de la catedral de Tarragona". *Madrider Mitteilungen*. núm 10, p. 276-296.
- SCHULTEN, A. (1921): *Tarraco*. Tarragona.
- SERRA VILARÓ, J. (1950): "La capilla del Corpus Christi y el retablo de Bonifás". *Boletín Arqueológico*. Época IV, fasc. 31, p. 155-167.
- (1960): *Santa Tecla la Vieja. La primitiva catedral de Tarragona*. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona 1960.
- TED'A (1989): "El Foro Provincial de Tarraco, un complejo arquitectónico de época flavia". *Archivo Español de Arqueología* 62, núm. 159-160, p. 141-191.
- VIRGILI, A. (1984): "La qüestió de *Tarracuna* abans de la conquesta catalana". *Quaderns d'Història Tarraconense* núm. IV, Tarragona, p. 7-36. ■